ISSN – 2277-7911
Impact Factor – 5.519

YOUNG RESEARCHER
A Multidisciplinary Peer-Reviewed Refereed Research Journal

Oct-Nov-Dec 2024
Vol. 13 No. 4

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय राजकारणात धर्माचा प्रभाव

पूजा सर्जेराव चौगले

संशोधक विद्यार्थिनी, राज्यशास्त्र अधिविभाग, शिवाजी विद्यापीठ,कोल्हापूर.

***Corresponding Author:* पूजा सर्जेराव चौगले**

DOI - 10.5281/zenodo.14682092

सारांश :

भारतीय समाज हा प्राचीन काळापासून विविध धर्मांचा संगम राहिला आहे. हिंदू, मुस्लिम, शीख, बौद्ध, जैन, पारशी, आणि ख्रिश्चन धर्मांचा सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि राजकीय स्वरूपावर मोठा प्रभाव पडलेला आहे. स्वातंत्र्यपूर्व भारतातील राजकारणावर धर्माचा प्रभाव विशेषतः ब्रिटिश राजवटीत अधिक तीव्रपणे जाणवला. धर्माच्या नावाखाली सामाजिक एकतेला तडा देणारी धोरणे राबवली गेली, ज्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्य चळवळही धर्माच्या आधारावर प्रभावित झाली. ब्रिटिश सरकारच्या 'फोडा आणि राज्य करा' धोरणाने हिंदू-मुस्लिम समुदायांमधील तणाव वाढवला, आणि याच काळात विविध धार्मिक संघटना आणि चळवळी राजकीय पटलावर सक्रिय झाल्या. मुस्लिम लीगची स्थापना, हिंदू महासभेचा उदय, आणि धार्मिक चळवळींनी राजकारणाला नवीन दिशा दिली. याच काळात भारताच्या फाळणीचे बीज पेरले गेले, ज्याचा धर्माशी थेट संबंध होता. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील धर्म आणि राजकारण यांचा परस्परसंबंध फक्त राजकीय घडामोडींचाच भाग नव्हता, तर तो सामाजिक आणि सांस्कृतिक जीवनालाही व्यापून टाकणारा होता.

पारिभाषिक शब्द : धर्म, कायदे, राजकारण, पक्ष, ब्रिटीश.

प्रस्तावना :

भारतीय स्वातंत्र्य चळवळ अनेक सांस्कृतिक, सामाजिक आणि राजकीय घटकांनी प्रभावित झाली होती. यामध्ये धर्म एक महत्त्वाचा घटक होता. भारतीय समाजातील धर्माचे स्थान फार जुने असून त्याचा प्रभाव समाजाच्या विविध स्तरांवर पडलेला आहे. भारत हा विविध धर्मांचा संगम आहे. हिंदू, मुस्लिम, शीख, बौद्ध, जैन, ख्रिश्चन आणि पारशी यांसारख्या धर्मांचे अस्तित्व प्राचीन काळापासून आहे. धर्माचा समाजात गाढ प्रभाव असल्यामुळे त्याचा राजकारणावर देखील परिणाम होणे स्वाभाविक होते. धर्म केवळ वैयक्तिक श्रद्धेपुरता मर्यादित न राहता सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि राजकीय व्यवहारांचा अविभाज्य घटक बनला आहे. प्रथम मुस्लिम लीगची स्थापना भारतीय राजकारणातील निर्णायक क्षण होता. ही संघटना प्रारंभी मुस्लिम समाजाचे हित साधण्यासाठी स्थापन झाली, पण पुढे त्याचा उपयोग धर्माच्या आधारावर विभाजनवादी राजकारणासाठी झाला. मुस्लिम लीगने भारताच्या फाळणीसाठी महत्त्वाची

भूमिका बजावली, ज्याचा परिणाम १९४७ च्या ऐतिहासिक फाळणीत झाला.

उद्दिष्ट्ये:

१. स्वातंत्र्य पूर्व काळातील राजकीय प्रक्रियेत धर्माचा वापर जाणून घेणे.
२. स्वातंत्र्य पूर्व काळातील धर्माचा समाजातील प्रभाव आणि परिणामांचा अभ्यास करणे.
३. स्वातंत्र्य पूर्व काळातील राजकारणात धर्माचा प्रवाह जाणून घेणे.

संशोधन पद्धती :

स्वातंत्र्यपूर्व काळातील ऐतिहासिक घटनांचा अभ्यास करून धर्माचा राजकारणावर झालेला प्रभाव समजून घेण्यासाठी ऐतिहासिक संशोधन पद्धती, सामाजिक संशोधन पद्धती चा वापर करण्यात आला आहे.

भारतातील धर्म:

अ.नं	भारतातील प्रमुख धर्म	लोकसंख्या(१९५१)	आधार
१	**हिंदू धर्म**	८४.१	वेद, उपनिषद, भगवद गीता, आणि पुराणांचे अनुकरण करणारा एक अत्यंत प्राचीन धर्म आहे. यामध्ये पुनर्जन्म, कर्म आणि मोक्ष यांचा मुख्य विचार आहे
२	**इस्लाम**	९.८	अरबदेशातून उगम पावलेला, आणि मुसलमानांना अल्लाह आणि मोहम्मद यावर विश्वास ठेवणारा धर्म. इस्लाममध्ये कुराण हे अंतिम धर्मग्रंथ मानले जाते, आणि मुसलमान पाच मुख्य कर्तव्यांचे पालन करतात (पाँच कळमा).
३	**ख्रिश्चन धर्म**	२.३	येशू ख्रिस्त यांचा धर्म. ख्रिश्चन धर्मात बायबल ही मुख्य धर्मशास्त्र आहे, आणि त्यामध्ये प्रेम, क्षमा, आणि मोक्षावर अधिक भर दिला जातो.
४	**बौद्ध धर्म**	०.७४	सिद्धार्थ गौतम (बुद्ध) यांच्या शिकवणींवर आधारित.
५	शीख धर्म	१.८९	गुरू नानक यांची शिकवण असलेला धर्म. शीख धर्मामध्ये ईश्वराचे एकत्व, प्रार्थना, सेवा आणि समता यावर जोर दिला जातो.

याशिवाय जैन ०.४३ आणि इतर ०.४६ अशी लोकसंख्या होती.

भारतीय राजकारणातील धर्माचा प्रभाव ऐतिहासिक दृष्टिकोन :

भारतात धर्म आणि राजकारणाचा संगम फार प्राचीन काळापासून आहे. प्राचीन भारतात राज्यकारभार धर्मशास्त्रांवर आधारित होता. चंद्रगुप्त मौर्यापासून ते गुप्त साम्राज्यापर्यंत राज्यकर्ता धर्मगुरूंच्या सल्ल्याने कारभार करत असे. धर्म आणि सत्ता यांचा मिलाफ युगानुयूगे विविध स्वरूपांत दिसून येतो.

i) प्राचीन भारतातील धर्म आणि राजकारण:

प्राचीन भारतात राजकारण आणि धर्म यांचा घनिष्ठ संबंध होता. धर्मराज्याची संकल्पना

म्हणजे प्राचीन भारतातील राजा धर्मशास्त्रांवर आधारित राज्यकारभार करत असे. मनुस्मृती, अर्थशास्त्र, आणि इतर धर्मग्रंथ राज्यकर्त्यांसाठी मार्गदर्शक होते. सम्राट अशोकाने बौद्ध धर्माचा प्रचार करून त्याला राजकीय पाठिंबा दिला. त्याचे धर्मप्रचारक आणि त्याची धम्म नीति ही धार्मिक सहिष्णुतेचे उत्तम उदाहरण होती. गुप्त साम्राज्यात हिंदू धर्माचा सुवर्णकाळ मानला जातो. हिंदू धर्माच्या पुनरुज्जीवनासाठी गुप्त सम्राटांनी धर्माचा वापर केला.

ii) मध्यकालीन भारतातील धर्म आणि राजकारण:

मध्ययुगीन काळात धर्माच्या आधारे राज्यकारभाराला दिशा मिळाली. मध्ययुगीन काळात, मुस्लिम सत्ताधीशांनी धर्मावर आधारित राजकारणाची पद्धत विकसित केली. अकबराच्या "दीन-ए-इलाही" सारख्या प्रयत्नांमुळे धर्मनिरपेक्षतेचे काही अपवादात्मक उदाहरणे दिसली, पण बहुतांश राज्यकर्त्यांनी धर्माला राजकीय साधन म्हणून वापरले.

१. मुस्लिम सत्ताधीश आणि धर्म :

दिल्ली सल्तनत आणि मुघल साम्राज्यात इस्लामचा प्रभाव होता. धर्मनिरपेक्षतेची काही उदाहरणे दिसून येतात, जसे की अकबराचा दीन-ए-इलाही, परंतु बहुतेक सत्ताधीशांनी इस्लामचा राजकीय साधन म्हणून उपयोग केला. जिझिया करासारख्या निर्णयांनी हिंदू-मुस्लिम समाजात तणाव वाढला.

२. भक्ती आणि सूफी चळवळ:

या चळवळींनी धार्मिक सहिष्णुता आणि समानतेचा संदेश दिला. भक्ती संतांनी समाजातील विभाजन कमी करण्याचा प्रयत्न केला. सूफी संतांनी हिंदू-मुस्लीम ऐक्य प्रस्थापित करण्यासाठी भूमिका बजावली.

iii) ब्रिटिश काळातील धर्म आणि राजकारण:

- **फोडा आणि राज्य करा (Divide and Rule):**

ब्रिटिश कालखंडात धर्म आणि राजकारणाच्या संबंधांनी वेगळे वळण घेतले. या धोरणाने ब्रिटिशांनी हिंदू आणि मुस्लीम समाजात फूट पाडली. धार्मिक आधारावर राजकीय प्रतिनिधित्वाच्या कल्पना रुजवल्या गेल्या. ब्रिटिशकालीन भारतातही धर्मावर आधारित राजकारण प्रचलित झाले. 'फोडा आणि राज्य करा' (Divide and Rule) या धोरणाने ब्रिटिशांनी हिंदू-मुस्लीम समाजात फूट पाडली. बंगालची फाळणी (१९०५) - लॉर्ड कर्झनने बंगालचे विभाजन धार्मिक आधारावर केले, ज्यामुळे हिंदू-मुस्लिम ताणतणाव वाढला. बंगालच्या फाळणीनंतर भारतीय राष्ट्रीय चळवळींमध्ये धर्माच्या आधारावर राजकीय जागृती झाली.

i) मुस्लिम लीगची स्थापना (१९०६):

भारतीय मुसलमानांच्या राजकीय, सामाजिक आणि धार्मिक हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी ही संघटना स्थापन करण्यात आली. मुस्लिम लीगच्या स्थापनेने भारताच्या स्वातंत्र्य चळवळीला एक नवे वळण दिले आणि पुढे भारताच्या फाळणीचे बीज रोवले गेले. भारतीय

मुसलमानांच्या राजकीय हक्कांचे संरक्षण करणे, ब्रिटिश सरकारच्या धोरणांना पाठिंबा देऊन मुस्लिम समुदायाचे हित जपणे, मुसलमानांमध्ये शिक्षणाचा प्रचार करणे आणि त्यांना आधुनिक शिक्षणात प्रोत्साहन देणे. हिंदू-मुस्लिम ऐक्य कायम ठेवण्याचा प्रयत्न करणे हे प्रारंभीचे उद्देश होते. नंतर मुस्लिम समाजासाठी स्वतंत्र मतदारसंघ (Separate Electorates) लागू करण्याचा आग्रह धरला गेला, ज्याला ब्रिटिशांनी मोर्ले-मिंटो सुधारणा (१९०९) द्वारे मान्यता दिली. १९१६ मध्ये लखनौ करार (Lucknow Pact) घडला, ज्यात मुस्लिम लीगने काँग्रेससोबत काही काळासाठी हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी काम केले. १९४० मध्ये लीगने लाहोर ठराव (Lahore Resolution) मंजूर केला, ज्यात धर्माच्या आधारावर स्वतंत्र पाकिस्तानची मागणी केली व पुढे पाकिस्तान निर्मितीचा मार्ग मोकळा झाला.

ii) हिंदू महासभा आणि इतर संघटना:हिंदू महासभेची स्थापना हिंदू समाजाच्या हितरक्षणासाठी झाली. धर्मावर आधारित या राजकीय संघटनांनी ब्रिटिशांच्या धोरणांना अप्रत्यक्षपणे बळकटी दिली.

• धर्मावर आधारित कायदे आणि धोरणे:

ब्रिटिश राजवटीत धर्मावर आधारित कायदे आणि धोरणांचा अवलंब भारतीय समाजाला विभाजित करण्यासाठी केला गेला. या धोरणांचा उद्देश भारतीय जनतेच्या एकतेत फूट पाडून ब्रिटिश सत्तेला बळकट करणे हा होता. यामुळे धार्मिक आधारावर राजकीय ध्रुवीकरण वाढले आणि समाजात तणाव निर्माण झाला.

१. मोरले-मिंटो सुधारणा (१९०९):

या सुधारणा कायद्याने धर्मावर आधारित स्वतंत्र मतदारसंघ (Separate Electorates) लागू केले. मुस्लिम समाजाला स्वतंत्र मतदारसंघाचे हक्क मिळाले, ज्यामुळे त्यांना केवळ मुस्लिम उमेदवारांनाच निवडण्याचा अधिकार होता. हा कायदा हिंदू-मुस्लिम ऐक्यासाठी धोकादायक ठरला, कारण तो धार्मिक विभाजनाला प्रोत्साहन देणारा होता.

२. मोंटेग्यू-चेम्सफोर्ड सुधारणा (१९१९):

या कायद्यानुसारही स्वतंत्र मतदारसंघ प्रणालीला मान्यता देण्यात आली. मुस्लिमांसोबतच शीख, अँग्लो-इंडियन आणि युरोपियन समुदायांसाठीही स्वतंत्र मतदारसंघ देण्यात आले. यामुळे भारतातील धार्मिक अल्पसंख्याकांमध्ये वेगळ्या अस्मितेचा भाव अधिक तीव्र झाला.

३. १९३५ चा भारत सरकार कायदा:

या कायद्याने प्रांतीय स्वराज्याची व्यवस्था केली, पण धर्मावर आधारित प्रतिनिधित्व कायम ठेवले. हिंदू, मुस्लिम, ख्रिश्चन, शीख, युरोपियन, आणि इतर समुदायांसाठी स्वतंत्र मतदारसंघ निश्चित करण्यात आले. यामुळे धार्मिक ध्रुवीकरणाला अधिक चालना मिळाली.

• धर्मावर आधारित शिक्षण धोरणे:

ब्रिटिशांनी मुस्लिम आणि हिंदू समाजासाठी वेगवेगळ्या शैक्षणिक धोरणांचा अवलंब केला. अलिगढ मुस्लीम विद्यापीठाची स्थापना ही मुस्लिम उच्चवर्गाला प्रोत्साहन देणारी होती. मुस्लिम शिक्षण संस्थांमध्ये धार्मिक

शिक्षणावर भर देण्यात आला. कुराण, इस्लामिक इतिहास, आणि अरबी भाषेचा अभ्यासक्रम तयार करण्यात आला. यामुळे धार्मिक आणि शैक्षणिक स्तरावर भेदभाव वाढला. हिंदू शिक्षण संस्थांमध्ये वेद, उपनिषद, आणि संस्कृत भाषेच्या शिक्षणावर भर दिला गेला

भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसने धर्मनिरपेक्षतेचा पुरस्कार केला, परंतु कालांतराने धार्मिक मागण्यांचा वापर करून स्वातंत्र्य चळवळीला पाठिंबा मिळवला. दुसरीकडे, मुस्लिम लीगने मुस्लिमांसाठी स्वतंत्र राज्याची मागणी केली. महात्मा गांधींनी धर्माला नैतिक शक्ती मानले आणि आपल्या चळवळीत सत्य आणि अहिंसेसाठी धर्माचा वापर केला. भारत आणि पाकिस्तानची फाळणी धार्मिक आधारावर झाली, ज्यामुळे लाखो लोकांचे प्राण गेले आणि विस्थापन झाले.

निष्कर्ष :

१. स्वातंत्र्यपूर्व काळातील भारतीय राजकारणात धर्म हा एक महत्त्वाचा घटक राहिला आहे.
२. ब्रिटिशांच्या 'फोडा आणि राज्य करा' धोरणामुळे धार्मिक तणाव वाढला. धार्मिक अस्मितेच्या आधारे राजकीय पक्ष आणि चळवळींना आकार मिळाला.
३. धर्माच्या या प्रभावाने भारतीय समाजाच्या एकतेवर दीर्घकालीन परिणाम झाले, ज्यामुळे अखेरीस देशाची फाळणी झाली.
४. ब्रिटिश राजवटीत धर्माचा राजकारणातील प्रभाव हा समाज फोडण्याचे प्रमुख साधन ठरला.
५. धर्माच्या नावावर राजकीय ध्रुवीकरण वाढवले गेले, ज्यामुळे हिंदू-मुस्लिम ऐक्य खंडित झाले.
६. धर्मावर आधारित धोरणे आणि संघटनांमुळे भारतीय समाजाची एकात्मता कमकुवत झाली.

संदर्भ सूची :

१. सिंह, जसवंत, (२००८), "भारत: एक ऐतिहासिक दृष्टिकोन", सेज पब्लिकेशन,नवी दिल्ली.
२. सिंह, हरबंस. (२०१२), "भारतीय समाजातील धर्माचे राजकारण", विकास पब्लिकेशन,पुणे.
३. गुहा रामचंद्र, (२०१२), "भारत गांधी के बाद" पेंग्विन इंडिया, दिल्ली.
४. शर्मा ज्योतिर्मया, (२००४), "हिंदुत्व" पेंग्विन ग्लोबल,दिल्ली.
५. चंद्र, बिपिन., (२०१६), "आधुनिक भारताचा इतिहास", पेंग्विन इंडिया, दिल्ली.